

The role of Mirhamed Hossein in explaining the religious foundations of the Imami religion in the Indian subcontinent

Abdolvahed Bameri¹ | Abolhasan Barani² | Sadegh Pourheydari³

1. Corresponding Author: Assistant Professor, Department of Education, University of Sistan and Baluchestan. Email: avahedbameri@yahoo.com
2. Assistant Professor, Department of Education, University of Sistan and Baluchestan.
3. Assistant Professor of Theological Religions Department of Qom University of Religions and Religions.

Article history: Received 03 January 2024;

Received in revised form 17 March 2024;

Accepted 06 April 2024;

Published 23 September 2025

Abstract

The stability and consistency of religion, the promotion of the religious, intellectual, scientific and social level of the people, and the growth and dynamism and expansion of the people's attitude and keeping them safe from deviant thoughts, is one of the important duties of scholars, intellectuals and those familiar with the teachings of religion. Examining and analyzing the role players in this field is a commendable and important action, Mir Hamed Hossein Handi is one of these noble figures who explained the growth and elevation of the religion of Islam and the religion of Ahl al-Bayt (AS) and the pioneers of Jihad in the Indian subcontinent with weighty logic. and their glorious arguments to defend the revelation teachings and life-giving teachings of Islam in difficult and difficult conditions and in this field they have written great and worthy books such as "Ebakat al-Anwar" which are a burning torch and a way of guidance and one of the most important scientific sources In the explanation of the basics of the Imamate system, it is considered; And his eternal efforts in India as an awakening and enlightened scholar have led to honorable achievements in this system. The present article tries to ask the question, what is the role of Mirhamed Hossein in creating the discourse of Shia religious education in the Indian subcontinent? By using the descriptive-analytical method, while familiarizing with the biography of this outstanding scholar and the factors of the expansion of the Imami religion in India, in this article, we refer to the investigation of the elements of promoting the religious foundations of the religion of the Ahl (pbuh) in the shadow of the role played by Mir Hamid Hossein in the Indian subcontinent. becomes From the results of the mentioned research, it can be seen that this scholarly figure and defender of the All Allah School in the institutionalization of the Shia religious foundations has given honest and lasting services, including writing books in the field of imamate studies, training committed students in spreading the teachings of pure Islam, and building the Nasiriyah library. And it has played a distinguished and key role.

Keywords: Imami religion, Indian subcontinent, Mirhamed Hossein, Abqat al-Anwar.

1. Introduction

The growth and growth of religious teachings is due to various factors, including sincere humane and glorious elements in Islamic societies who played a role as effective and key forces in this field, the pioneering presence of religious scholars is one of the factors worthy of attention in the expansion of the religion of Ahl al-Bayt (AS). It is considered in this field. In the light of their efforts and dedication, the teachings of the Prophet's family, its cultural and religious infrastructures have been established in the Islamic world, and the teachings of the Ahl al-Bayt (a.s.) have been promoted in the Islamic world, and people with their knowledge, piety, and good morals. , have spiritual and social life. Mir Hamid Hossein Handi is one of the wise and theological personalities who has played a

significant role in promoting the Shia religion in the Indian subcontinent. In the shadow of his efforts and some scholars, it is a wake-up call that the rich culture of Islam has been revived and the wave of awakening among the life-giving teachings of Islam is increasing day by day in these regions, and one of the effective blessings of his life is that the mentioned scientific works are among the most important Sources are considered in explaining the basics of the Imamate system.

It was with his great effort and firm will that the unity and cohesion of Muslims in India has been cultured and also in the shadow of the late Saeed's presence, necessary steps have been taken to improve the religious and cultural level of its people. The continuity of revelation teachings in India and its growth and dynamics are among the services and targeted efforts of this committed scholar and border guard of Ahl al-Bayt religion. In the first stage, the present article has tried to briefly refer to the biography of this outstanding scholar of the Islamic world, and in the following, it has discussed the elements of the spread and dynamics of the religion of Allah in the cradle of human civilization, that is, in the Indian subcontinent, and in the end, the role of His importance in the expansion of Shia in India and the influential factors in this field are discussed.

The purpose of the current research is to introduce the effective efforts of Mirhamed Hossein and Naqsh Lishan in the advancement and consolidation of Shia religious teachings in the Indian subcontinent.

In the research done, it can be seen that Mir Hamed Hossein has committed services and worthy efforts in spreading the teachings of Islam in this field.

The questions of this research are presented as follows:

1. What is the presence of Mirhamed Hossein in the Indian subcontinent in the development and growth of the Imamiyya religion?
2. What are the characteristics of this outstanding scientist in the scientific answers in his works?
3. What was the role of Mir Hamed Hossein in the creation of Nasirieh library?

1.1. Research Methodology

The mentioned research has been done by using the descriptive-analytical method and referring to library and documentary studies and consulting with experts. After the receipts prepared from Arabic and Persian sources and while analyzing the data of the present research, an article has been compiled.

2. Discussion

The presence of religious scholars in the Islamic world has led to the strengthening and expansion of beliefs and intellectual cohesion and the guidance of people to the school of Islam that brings happiness. In this regard, they saved people from being divided and projected and immersed in worldly manifestations. Mir Hamed Hossein is one of the scholars of the 13th century Hijri, during his lifetime, the colonialists and the enemies of Islam made many efforts to achieve their poisonous and cruel goals, but Mir Hamed Hossein was able to play a key role in stirring up the conspiracies at that time. He had enemies and he has made a great impact on the expansion of the Imamiyyah religion in the Indian subcontinent with a deep and profound view of Islamic teachings and has enjoyed great and eternal success. Below is the role of this educated herald in spreading the religion of Ahl al-Bayt (AS) in India.

He was born in the year 1246 AH in the city of Meera, Lucknow, India, from a family with originality and roots and from Sadat Mousavi through 23 intermediaries to Imam Musa bin Hafar, peace be upon him. His honorable grandfather, Seyyed Muhammad Hossein known as Seyyed Allah Karam (1181 AH), who was interested in copying the Qur'an and books, there are works written by him in the Nasiriyah Library in Lucknow (Mir Hamad Hossein, Abakat al-Anwaraj 1, introduction, p. 19, quoted by Mirza Muhammad Kashmiri, Taklama Nujoom al-Samaa, Vol. 1, p. 22) and his father Seyyed Mohammad Quli Mousavi Handi (1286 AH) wrote the book "Tshiyid al-Ma'taan" in the discussion of the chapter "Al-Tahfah al-Athni Ashariyya" (the same introduction as Abakat p. 20, quoted by Kashmiri, p. 420) and his brothers are all great scholars. and knowledge (ibid., introduction to Abqat, p. 25) and for this reason, this family has been the focus of the people of India and has been effective in promoting the religion of Islam, but the character and literary, scientific and religious works and services of Mirhamed Hossein are more effective in explaining and promoting Islam and the teachings of the Ahl al-Bayt (peace be upon them) were in the Indian subcontinent.

One of the committed efforts of Islamic scholars during their blessed lifetime is the authoring and writing of books that promoted the revealed teachings of Islam and informed and guided Muslims with monotheistic teachings. Mirhamed Hossein has been one of the scholars of responsibility, who with his precious endeavors has been able to spread the belief of truth and high Islamic teachings in the Indian subcontinent and make the Shi'ism flourish and flourish. He has introduced the Imami religion to the followers of the school of Islam with a broad vision and a deep and comprehensive scientific opinion and with logic, reasoning and all-round follow-up, and he has kept the torch of knowledge, piety and religious beliefs of the Shiite religion burning with redoubled efforts. And he has left precious works and compilations worthy of importance.

3. Conclusion

Mir Hamid Hussain is one of the prominent scholars who has provided lasting and eternal services in the expansion of religious knowledge in the Indian subcontinent and has had meritorious success in this field.

By writing theological and religious books, he was considered as one of the defenders of the religion of Allah and the life-giving teachings of Islam. His books are effective and open the way in people's orientation to the teachings of religion. Islamic thinkers have acknowledged this in their writings and have a vital role. They have praised his foundations in defending ideological boundaries and strengthening this field.

In describing the efforts of the author of the book "Obstacles of Anwar", it is enough that the stability and consistency of the religion of Ahl al-Bayt (PBUH) has spread in India under the shadow of the constant efforts of this religious world and some diligent missionaries. It is known that one of his important actions was the writing of precious works and his scientific writings, which played a key role in promoting the revelations of the Qur'an and Atrat. Also, educating students and building a valuable library, answering religious doubts and defending the boundaries of people's faith are essential elements that, in the light of his cultural and religious efforts, the religion of Ahl al-Bayt (PBUH) has been expanded and institutionalized in India.

Therefore, it can be seen that Mir Hamid Hussain is one of the famous theologians of the Islamic world who has spent his life capital to promote the intellectual foundations of pure Islam and his name has become immortal among the border guards of the saga of realism and commitment in the Indian subcontinent. The combination of this servant and hardworking scholar has played a significant role in improving and consolidating the teachings of the Ahl al-Bayt (AS) and the religious foundations of the Shiite religion.

4. References

- Agha Bozur Tehrani, Sh.M.M. (2025). **Naqba al-Bashr in the 14th century**, Mashhad.
- Agha Bozur Tehrani, Sh.M.M. (Bi Ta). **al-Dhari'a al-Tsanif al-Shia**, Beirut.
- Amini, A.H. (1995). **Al-Ghadir Fi Al-Kitab and Sunnah**, Beirut: Al-Alami Press Institute.
- Ansari Qomi, N. (2011). personality of Allameh Seyyed Mohammad Qoli Mousavi of Lakhnovi, **Imamate Research**, number 2.
- Azad Kashmiri, M.A. (2003). **Astronomy of Al-Samaa fi Trajam al-Ulama**, corrected by Mir Hashim Muhaddith, Tehran: Amir Kabir.
- Bajit, Haider Reza. (1997). **Religions and schools**, Shiism in the Indian subcontinent, Andisheh Hozha, Volume 4.
- Balazri, Ahmad bin Yahya. (1988). **Fatuh Al-Baldan**, translator: Dr. Mohammad Tawakal, Silver Publishing House, Tehran, second edition.
- Boroujerdi, M.T. (1993), **the root causes of conflicts between Muslims and Hindus**, Tehran: Printing and Publishing Institute of the Ministry of Foreign Affairs.
- Effendi Esfahani, A. (2022). **Riaz Ulama**, Qom, Ayatollah Murashi Najafi Public Library.
- Ghofrani, A. (2007). two documents about the Nasiriyah Library of India, **Safina Magazine**, No. 21.
- Hakimi, M.R. (1980). **Mirhamed Hossein**, Tehran: Islamic Culture Publishing House.
- Hakimi, M.R. (2007). **Mirhamed Hossein**, Qom, Dalil Ma.
- Handi, M.H. (1987). **Ebakat al-Anwar in proof of the Imamate of Imams al-Athar**, Isfahan: Amir al-Momenin Library Publishing.

- Hossein Khan, S, Zia Al-Ain, Chicago: the open school publication.
- Hosseini Ashkouri, S.J. (2012). **Saheb Abakat Family Records**, Qom, Islamic Archives.
- Hosseini Milani, S.A. Nafhat al-Azhar in the summary of Abakat al-Anwar, Qom: Hosseini Milani Publishing.
- Hosseini, R. (1980), **The role of Shia scholars in the expansion of Shiism in India**, Qom: Research Institute of Islamic Sciences and Culture.
- Ibn Athir, Abi al-Fada Abdullah al-Qazi. (1995), **Al-Kamel**, Beirut: Dar al-Kitab al-Alamiya.
- Jafarian, R. (2007). **Shia Atlas**, Tehran: Organization of Geography of Armed Forces.
- Jawaharlal Nehru. (2004). **A look at the history of the world**, translated by Mohammad Tafzali, Tehran: Amir Kabir.
- Kazemini, M.A.H. (B.T.A.). **Naser al-Molla**, Nizami Paris of Lakhnou.
- Khaja Piri, M. (1988). **Lakhnou Libraries**, Mashkawa Magazine No. 18 and 19.
- Mahmoud bin Mohammad Khwaja Jahan. (1948). Riyad al-Ansha, Hyderabad Deccan.
- Modares Tabrizi, M.A. (2011). **Rehaneh Al-Adab**, Tehran: Khayyam Publications.
- Mohsen Amin. (2024). **Ayan al-Shia**, Beirut: Dar al-Taraif Lal-Mahabbat.
- Muzaffar, A.M.H. (2005). **Shiite history**, translated by Dr. Seyyed Mohammad Baqer Hojjati, Tehran: Islamic Culture Publishing House.
- Pargho, M.A. (2021). The manner and causes of the spread of Shiism in India, **Journal of Subcontinental Studies**, No. 43.
- Qomi, A. (1947). **the benefits of al-Razwiyyah in the state of scholars of the Jafariyah religion**, Tehran: Central Publications.
- Razavi, S.A.A. (1997). **Shia in India**, Qom: Islamic Propaganda Office Publications.
- Sadeghi, Mohsen. (2006). **Shiite writings in the Indian subcontinent**, Aineh Harush Magazine, No. 97.
- Sadr al-Fazel, M.H. (1995). **Anwar's informant**, translated by Mohammad Hashem, Mashhad: Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation.
- Sadr, Seyyed Hassan. (1429). **Takmulah Aml al-Aml**, Beirut: Dar al-Morukh al-Arabi.
- Tarachand. (1995). **The Influence of Islam on Indian Culture**, translated by Ali Pirna and Ezzeddin Osmani, Tehran: Bazhang.
- Zahiri, M.J. (B.T.A.), **Al-Dar al-Sanieh**, Qom.

Cite this article Bameri, A., Barani, A., Pourheydari, S. (2025). The role of Mirhamed Hossein in explaining the religious foundations of the Imami religion in the Indian subcontinent. *Journal of Subcontinent Researches*, 17(49), 23-40. DOI: [10.22111/jsr.2024.47630.2409](https://doi.org/10.22111/jsr.2024.47630.2409)

نقش میر حامد حسین در تبیین مبانی اعتقادی مذهب امامیه در شبه‌قاره هند

عبدالواحد بامری^۱ | ابوالحسن بارانی^۲ | صادق پورحیدری^۳

۱. نویسنده مسئول، استادیار گروه معارف دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران. ایمیل: avahedbameri@yahoo.com
۲. استادیار گروه معارف دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.
۳. استادیار گروه مذاهب کلامی از دانشگاه ادیان و مذاهب قم، قم، ایران.

چکیده

استواری و قوام دین، ارتقای سطح دینی، فکری، علمی و اجتماعی مردم و رشد و پویایی و وسعت‌دادن به نگرش مردم و مصون نگاه‌داشتن آنان از اندیشه‌های انحرافی، یکی از وظایف خطیر عالمان، فرهیختگان و آشنایان به آموزه‌های دین است. بررسی و تحلیل نقش آفرینان در این عرصه، اقدامی ستودنی و درخور اهمیت است. میر حامد حسین هندی، یکی از این چهره‌های فاخری است که در بالندگی و اعتلای دین اسلام و مذهب اهل‌بیت (ع) و پیشگامان جهاد تبیین در شبه‌قاره هند، با منطق وزین و استدلال شکوهمندانه خویش، به دفاع از آموزه‌های وحیانی و تعالیم حیات‌بخش اسلام، در یک شرایط سخت و دشواری همت گماشت و در این عرصه، کتاب‌های سترگ و شایسته‌ای از جمله «عبقات الانوار» را نگاشت که به‌عنوان مشعل فروزان و طریق هدایت و از مهم‌ترین منابع علمی در تبیین مبانی نظام امامت شمرده می‌شود. تلاش‌های جاودانه او در هندوستان به‌عنوان دانشوری بیدارگر و روشن‌ضمیر، موجب دستاوردهای ارجمندی در این سامان بوده است. نوشتار حاضر می‌کوشد با طرح این پرسش که نقش میر حامد حسین در گفتمان‌سازی معارف اعتقادی شیعی در شبه‌قاره هند چیست، با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی، ضمن آشنایی با زیست‌نامه این عالم برجسته و عوامل گسترش مذهب امامیه در هندوستان، به بررسی عناصر ترویج مبانی اعتقادی مذهب اهل‌بیت (ع) در سایه‌سار نقش آفرینی میر حامد حسین در شبه‌قاره هند اشاره کند. از نتایج پژوهش، می‌توان دریافت که این چهره علمی و مدافع مکتب آل‌الله، در نهادینه‌سازی مبانی اعتقادی شیعه، خدمات صادقانه و ماندگاری داشته است که از جمله آن می‌توان به نگارش کتاب‌هایی در حوزه امامت‌شناسی، تربیت شاگردان متعهد در گستراندن تعالیم اسلام ناب و احداث کتابخانه ناصریه اشاره کرد.

واژه‌های کلیدی: مذهب امامیه، شبه‌قاره هند، میر حامد حسین، عبقات الانوار

۱- مقدمه

رشد و بالندگی آموزه‌های دینی، مرهون عوامل مختلفی است؛ از جمله عناصر مخلص انسانی و شکوهمند در جوامع اسلامی، که به‌عنوان نیروهای مؤثر و کلیدی در این عرصه نقش آفرین بوده‌اند. حضور راهگشای عالمان دینی، یکی از این عوامل درخور توجه در گسترش مذهب اهل‌بیت (ع) در این ساحت به شمار می‌رود. در پرتو تلاش‌ها و اهتمام بایسته آنان، معارف

مطالعات شبه‌قاره، دوره ۱۷، شماره ۴۹، ۱۴۰۴، صص ۲۳-۴۰.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۱۳ تاریخ ویرایش: ۱۴۰۲/۱۲/۲۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۱/۱۸ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱

استناد: بامری، عبدالواحد؛ بارانی، ابوالحسن؛ پورحیدری، صادق. (۱۴۰۴). نقش میر حامد حسین در تبیین مبانی اعتقادی مذهب امامیه در شبه‌قاره هند. *مطالعات شبه‌قاره*، ۱۷(۴۹)، ۲۳-۴۰.

DOI: [10.22111/jsr.2024.47630.2409](https://doi.org/10.22111/jsr.2024.47630.2409)

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

© بامری، عبدالواحد؛ بارانی، ابوالحسن؛ پورحیدری، صادق.

خاندان نبوی و زیرساخت‌های فرهنگی و عقیدتی آن در جهان اسلام پایه‌گذاری شده است و آموزه‌های اهل‌بیت (ع) در جهان اسلام ترویج یافته و مردم از طریق علم، تقوا و اخلاق حسنه آنان، از حیات معنوی و اجتماعی برخوردار هستند. میر حامد حسین هندی از شخصیت‌های فرزانه و متکلمان نامی است که نقش بسزایی در ترویج مذهب تشیع در شبه‌قاره هند ایفا کرده است. در سایه مجاهدت‌های ایشان و برخی از عالمان بیدارگر است که فرهنگ غنی اسلام احیا شده و موج بیداری در پی تعالیم حیات‌بخش اسلام در این مناطق روزافزون شده است. از برکات مؤثر حیات آن عالم گران‌قدر، این است که آثار علمی او از مهم‌ترین منابع در تبیین مبانی نظام امامت محسوب می‌شود. با همت عالی و اراده راسخ ایشان بوده است که وحدت و انسجام مسلمانان در هندوستان فرهنگ‌سازی شده است و نیز در سایه حضور آن فقیه سعید، گام‌های بایسته‌ای در ارتقای سطح دینی و فرهنگی مردم آن سامان انجام گرفته است. در همین راستا، استواری و قوام معارف و حیانی در هندوستان و رشد و پویایی آن، از جمله خدمات و تلاش‌های هدفمند این عالم متعهد و مرزبان مذهب اهل‌بیت (ع) شمرده می‌شود.

مقاله حاضر کوشیده است در مرحله نخست به سیره‌نامه این عالم برجسته جهان اسلام مختصراً اشاره‌ای داشته باشد و آن در ادامه، به عناصر اشاعه و پویایی مذهب آل‌الله در مهد تمدن بشری، یعنی در شبه‌قاره هند، پرداخته است و در خاتمه نیز به نقش پراهمیت ایشان در گسترش مذهب شیعه در هندوستان و عوامل تأثیرگذار در این عرصه می‌پردازد.

۱- پیشینه تحقیق

در بررسی انجام‌شده پیرامون عنوان تحقیق حاضر، روشن شد که پژوهش خاصی در عرصه نقش میر حامد حسین در توسعه معارف اعتقادی مذهب خاندان پاک نبوی، تدوین نشده است. در برخی از کتاب‌ها و مقالات علمی به گونه اجمالی به پاره‌ای از جایگاه و خدمات این چهره مذهبی در شبه‌قاره هند اشاره شده است که نمونه‌هایی از آن‌ها در زیر ذکر می‌شود.

کتاب «میر حامد» از محمدرضا حکیمی (۱۳۵۹)، از تألیفاتی است که به مقام علمی میر حامد حسین از منظر اندیشمندان اسلامی می‌پردازد.

«نقش علمای شیعه در گسترش تشیع در هند» از راضیه نجاتی حسینی (۱۳۹۵)، عنوانی است که به عوامل گسترش تشیع در عرصه صفویه پرداخته است.

«نفحات الأزهار فی خلاصه عبقات الانوار» سید علی حسینی میلانی. (۱۳۸۴). از جمله کتاب‌هایی است که در آن به معرفی کتاب عبقات الانوار میر حامد حسین اشاره شده است.

مقاله «دو سند پیرامون کتابخانه ناصریه هند» به قلم عبدالله غفرانی، از مقالاتی است که نویسنده آن به تلاش‌های میر حامد حسین در احداث کتابخانه، و اقدامات وی در زمینه مذکور اهمیت داده است.

«امامت و افضلیت حضرت امیرالمؤمنین (ع) در حدیث نور با روش علامه میر حامد حسین» به خامه اسماعیل سیجانی، پایان‌نامه‌ای است که به بررسی نکات ادبی مؤثر برای اثبات امامت و فضیلت اشاره کرده است.

در مقاله حاضر، با یک نگرش متفاوت نسبت به کتب و مقالات یادشده، به برخی از کوشش‌های ستودنی میر حامد حسین و توفیقات وی در گسترش اعتقادات مذهبی شیعه در شبه‌قاره هند، مانند تألیف کتاب‌های علمی و تربیت شاگردان و ایجاد کتابخانه، اهمیت داده شده است.

۲- زندگی‌نامه

فقیه سترگ و پرچم‌دار علم فقاهت، میر حامد حسین هندی، در سال ۱۲۴۶ هجری قمری در شهر «میرتهه» هندوستان، چشم به جهان گشود. والدین او نامش را مهدی نهادند. دلیل شهرت او به میر حامد حسین، آن است که ابوی ارجمندش قبل از آنکه خبر تولد فرزندش را بشنود، در عالم خواب، جد بزرگوارش «سید حامد حسین» را دیده بود؛ بدین جهت است که فرزندش

به این نام معروف شده است. وی پدرش را در ۱۵ سالگی از دست داد. این عالم مجاهد پس از کسب علوم معقول و منقول، ایام حیات خویش را به پژوهش و مطالعه در حوزه اعتقادات دینی، حراست از معارف اسلام راستین و احیای فلسفه سیاسی اسلام سپری کرد و در این راستا، تألیفات پُراجی را از خود به یادگار گذاشت. وی از شاگردان برجسته مفتی محمد عباس شوشتری به شمار می‌رفت.

میر حامد حسین در سال ۱۸۵۴ م، در شهر «آگره»، از مشاهده مقبره قاضی نورالله شوشتری و مشاهده نابسامانی مقبره آن روحانی والامقام، متأثر شد که در سایه کوشش‌های وی بوده است که این قبر، مرمت و بازسازی شد. در سال ۱۸۶۵ م، وی همراه برادر بزرگش به عربستان و عراق مسافرت کرد و آن‌ها کتاب‌های خطی را به لکهنو آوردند و کتابخانه پدرشان را سامان دادند (حکیمی، ۱۳۵۹: ۱۲۰؛ حسین خان، بی‌تا: ۵).

این عالم وارسته و بافضیلت، با برخی از پادشاهان شیعی مذهب «اوده»، یعنی سلطان نصیرالدین حیدر، ابوالفتح محمد علی شاه، محمد امجد علی شاه و محمد واجد علی شاه، هم‌عصر بوده است. این متکلم نامی شیعه، در زمان حیاتش شاگردان فراوانی داشته که از خرمن علمی و دانش او خوشه‌چینی کرده‌اند. از جمله شاگردان وی می‌توان به غلام حسین کنتوری، علامه سراج حسین، ناصر حسین، محمد مهدی ادیب و ... اشاره کرد.

سید حسین صدر، از عالمان نامدار، در خصوص شرح حال و زندگانی میر حامد حسین چنین می‌نویسد: «میر حامد حسین از بزرگ‌ترین متکلمان اسلامی و از عالمان مشهور در حوزه دین و معنویت و از استوانه‌های محکم و فاخر است که عمر خویش را در دفاع از مرزهای عقیدتی و یاری ایمان و نگهداری شریعت حیات‌بخش اسلامی سپری نموده است و معارف بلند و آموزه‌های دینی را با کارهای پژوهشی و ارجمند خویش گسترش داده است و با دقت نظر و برهان‌های ارزشمند و احتجاج‌های عمیق و ژرف‌اندیش خود، حقایق اسلام را به جهان معرفی داشته است» (صدر، ۱۴۲۹: ۱۷۰).

علامه امینی در کتاب پُراج «الغدیر» درباره مقام بلند و عظمت میر حامد حسین می‌گوید: «این سید والامقام مانند پدر معنوی خویش، یکی از شمشیرهای معنوی پروردگار متعال است بر علیه دشمنان حق، و درخشش پیروزی حقیقت دین به شمار می‌آید و نشانه‌ای بزرگ از آیات خداوند رحمان است. حق تعالی به دست او حجت را تمام کرده است و صراط مستقیم و طریق حمد در پرتو وجود فرخنده او آشکار گردیده است» (امینی، ۱۹۹۵: ۱۵۶/۱).

علامه میر حامد حسین در زمان حیات خویش تألیفات فراوانی داشته است و از طریق نگارش این کتاب‌ها به تحکیم مبانی مذهب امامیه اقدام کرده است که برخی از آثار علمی ایشان به‌عنوان منابع قوی و محکم در عرصه امامت و رهبری به شمار می‌آید. او علاوه بر موضوعات کلامی، در زمینه مباحث فقهی نیز دارای تألیفاتی بوده است که در ادامه به برخی از آثار وی اشاره می‌کنیم:

الف) آثار کلامی

۱- عبقات الانوار فی اثبات امامة الأئمة الأطهار علیهم السلام

۲- شوارق النصوص فی تکذیب فضائل النصوص

۳- استقصاء الأفحام

۴- الشعلة الجواله و استیفاء الإنتقام و مصارع الأفهام

۵- إفحام اهل الیمین فی ردّ ازلّة الغین

۶- الغصب البتار فی مبحث آية الغار

ب) آثار فقهی

۱- النجم الثاقب فی مسألة الحاجب

۲- الذرایع فی شرح الشرایع

۳- أسأله و اجوبه الشریعة الغراء

۴- أسنی الوسائل

۵- زین الوسائل الی تحقیق المسائل

۶- صفحه الاماس فی حکم الارتماس (آقا بزرگ تهرانی، بی تا، ج ۸: ۱۹۲؛ قمی، ۱۳۲۶: ۸۵)

میر حامد حسین، تمام زندگی خود را به مطالعه و تحقیق و نوشتن اختصاص داده بود. حتی به دلیل کثرت تحریر، دست راستش از کار افتاد و در اواخر با دست چپ می‌نوشت (مدرس تبریزی، ۱۳۹۱: ۴۳۲-۴۳۳) سرانجام او بر اثر کثرت فعالیت‌های طولانی علمی و مداوم، به بیماری معده مبتلا شد و این عالم فرزانه، در ۱۸ صفر سال ۱۳۰۶، در لکهنو چشم از جهان فرو بست. مقبره او در حسینیه غفران مآب واقع بوده و به لقب «فردوس مآب» شهرت یافته است (صدر الافاضل، ۱۳۷۴: ۱۸۲).

۳- عوامل گسترش مذهب امامیه در هندوستان

در خصوص زمینه‌های حضور مذهب شیعی در شبه‌قاره هند و عوامل تأثیرگذار آن، گزارش‌های متعددی نقل شده است. اگرچه نمی‌توان زمان ورود تشیع به هند را تعیین کرد، پیشینه آن به روزگار حیات مبارک امام علی (ع) و خاندان آن حضرت بازمی‌گردد. تشیع با محبت اهل بیت (ع) در این سامان کار خویش را آغاز کرد و با مهاجرت سادات و علویان شیعه که از حکومت مرکزی اموی عباسی فرار می‌کردند، به مراحل رشد و تعالی دست یافت (نجاتی حسینی، ۱۳۹۵: ۵۴).

در قرن سوم، حضور پیروان مذهب امامیه در «مولتان»، از نقطه‌های عطف گسترش تشیع حجاز به مولتان در شبه‌قاره هند بوده است. با مهاجرت ابو عبدالله جعفر بن محمد بن عبدالله بن محمد بن عمر الاطرف بن علی بن ابی طالب، از مولتان، و پیوند خانوادگی او با حاکمان روزگار حیات وی، رشد و بالندگی خاندان شیعی در هندوستان رو به افزایش گذاشت. در همین عصر برخی از آنان مذهب اسماعیلیه را اختیار کردند. اما در قرن پنجم و با حمله سلطان محمود غزنوی، تعدادی از افراد، فرقه تصوف را برگزیدند. عده‌ای به صورت تقیه و پنهانی به حیات خویش ادامه دادند و پاره‌ای به مذهب اهل بیت (ع) گرایش پیدا کردند (رضوی، ۱۳۷۶: ۲۴۰/۱).

بنا بر گفته ابن اثیر در «الکامل»، در عصر خلافت امام علی (ع)، نیروی‌های عرب از مرزهای سند عبور کردند و پس از فتح سیستان، نظام اداری آن سامان را مدیریت کرده و سامان بخشیدند. برخی از مردم «جات» در شمال هندوستان، ارادت درخور و شایسته به امام داشتند، تا آن جا که او را در مرتبه الوهیت می‌خواندند که به دلیل همین تفکر نادرست آنان بود که خشم آن حضرت برانگیخته شد (ابن اثیر، ۱۹۹۵: ۴۶/۳؛ رضوی، ۱۳۷۶: ۲۲۹).

با عنایت به اهمیت موضوع، در ادامه به برخی از عوامل مؤثر در گسترش مذهب امامیه در هندوستان اشاره می‌شود:

۱-۳- مهاجرت

عنصر مهاجرت را می‌توان از عوامل مهم و بنیادین انتقال فرهنگ، آداب، زبان‌ها و فرق و مذاهب اسلامی در جهان اسلام دانست. با توجه به همسایگی ایران و شبه‌قاره هند و سایر عوامل سیاسی و جغرافیایی این دو سرزمین، مردم ایران مهاجرت‌های زیادی به هندوستان داشته‌اند. اقیانوس هند به‌عنوان مسیر تجارت، حوزه خلیج فارس را به جنوب هند متصل می‌کرد؛ اما این مسیر فرصت مناسبی برای حضور راهگشای مهاجران و گسترش اندیشه‌های اسلامی آنان نیز بوده است. عوامل گوناگونی در مهاجرت مسلمانان ایرانی به هندوستان نقش کلیدی داشته است که از جمله این عناصر می‌توان به سخت‌گیری و نگرش خشونت‌آمیز حاکمان اموی و عباسی در قرون صدر اسلام اشاره کرد که منجر به مهاجرت سادات و علویان به مناطق اطراف هندوستان، و تقویت سادات بیهقی در کشمیر هند، و حمایت پادشاهان هند از جمله ابوالمجاهد محمد شاه و محمد شاه تغلق (۷۵۲ ق) شد. در همین راستا، پاره‌ای از نویسندگان معتقدند که فرهنگ متعالی و سرنوشت‌ساز ایرانیان که در زبان و شیوه زندگی آنان ریشه دوانیده است، در گسترش تشیع در شبه‌قاره هند، به‌عنوان یکی از عوامل تأثیرگذار شمرده می‌شود.

جواهر لعل نهرو می‌گوید: «عرب‌های مسلمان به هندوستان رفت‌وآمد داشته‌اند. در این منطقه مساجدی می‌ساختند و در برخی از شرایط، تفکرات مذهب خویش را تبلیغ می‌کردند و حتی برخی اوقات به برکت تلاش آنان برخی از مردم دین اسلام را اختیار می‌کردند. چنین به نظر می‌رسد که در آن زمان هیچ نوع مخالفتی با مذهب جدید وجود نداشت و تصادم و برخوردی میان دین هند و اسلام پیش نمی‌آمد» (نهرو، ۱۳۸۳: ۳۱۲).

متفکران شیعه در هند به گونه چشمگیری علوم و فلسفه را غنا بخشیدند. از آغاز تاریخ اسلام تا پایان قرن هجدهم، بیشتر متفکران شیعی در هندوستان، مهاجران ایرانی بودند. از پایان همان قرن نیز شیعیان تولدیافته در هند، غنی‌ساختن حیات فکری کشور را آغاز کردند و در نتیجه تاریخ حیات فکری شیعیان در هند، به همان تاریخ مهاجرت مهاجران ایرانی بازمی‌گردد که آنان فرهنگ و جامعه هندی را با آمیزه‌ای از بهترین آثار فکری کشور خود آشنا ساختند. همچنین پیشرفت، ترویج و اشاعه اسلام، تشیع و تصوف اسلامی، علاوه بر دیگر عوامل، مرهون کوشش‌های عالمان، عارفان و مبلغان ایرانی و کتاب‌های فارسی نیز است (ضابط، ۱۳۷۶: ۸۴).

شماری از فقیهان و محدثان به دلیل نبود شرایط مناسب و ناسازگاری روزگار، به هند مهاجرت کردند و با کوشش‌های فروان و با وجود سختی و دشواری زمانه، به گسترش نهال اسلام و مذهب اهل بیت (ع) اهتمام داشتند که حضور مؤثر آنان نقطه عطفی در تاریخ احیای معارف اسلام ناب در هندوستان قلمداد می‌شود.

۲-۳- حمایت حاکمان مسلمان

حکومت‌های عرب مسلمان و ایرانی، در رشد و پیشرفت آموزه‌های دین اسلام در شبه‌قاره هند نقش بسزایی داشتند و انسان‌های فراوانی از نیمه نخست قرن اول هجری، دین حیات‌بخش اسلام را به واسطه معارف متعالی و قدسی آن، در مناطق مختلف هندوستان اختیار کردند.

بلاذری، از تاریخ‌نویسان نامدار، بر این عقیده است که در اواخر سال ۳۸ و آغاز سال ۳۹ هجری قمری، در عصر حکومت امیرالمؤمنین (ع)، شخصی به نام «حارث بن مری عبدی»، داوطلبانه و با اذن آن پیشوای مسلمانان، به شهر قیقان مراجعت کرد و پیروز شد و غنایم آن را تقسیم کرد. برخی از همراهان وی در سرزمین قیقان کشته شدند. قتل ایشان در سال ۴۲ به وقوع پیوست و قیقان از مناطق سند در هندوستان به شمار می‌رفت (بلاذری، ۱۳۶۷: ۶۰۲).

هم‌زمان با فتوحات محمد بن قاسم در سند که او از فرماندهان سپاه عرب بوده است، در مناطق سند و پنجاب، تحول بنیادین در مرکز خلافت اسلامی انجام گرفت که مانع از توسعه و گسترش شریعت اسلام در این سامان شد. در همین زمانه ولید بن عبدالملک، خلیفه آن عصر، دار فانی را وداع گفت و سلیمان بن عبدالملک، خلافت را بر عهده گرفت و یزید بن ابی کبشه را والی سند معرفی کرد؛ یزید بن ابی کبشه به دلیل دشمنی وی، محمد بن قاسم را دستگیر کرد و در نتیجه ایشان مدتی در زندان حضور داشت. بعد از قتل محمد بن قاسم و نیز جنگ قدرت در مرکز خلافت، سند و پنجاب به فراموشی سپرده شد. در زمان ابومسلم خراسانی، تلاش‌های وافر در جهت نابودی مخالفان اهل بیت (ع) در این مناطق انجام شد؛ اما بازداشت و زندانی شدن ائمه طاهرین (ع) در سال‌های نخست حکومت بنی عباس، ارتباط و پیوند رهبران این مناطق را با ایشان قطع کرد (رضوی، ۱۳۷۶: ۲۳۰).

در همین ارتباط، تلاش و فعالیت‌های حکومت‌های شیعی دیگر مانند بهمنی‌ها که شهر «دکن» را -که سرزمین وسیعی از هندوستان را شامل می‌شود- تحت سلطه داشتند نیز از عوامل تأثیرگذار در گسترش مذهب امامیه در شبه‌قاره هند به شمار می‌رود. بهمنیان دکن، از پادشاهان مسلمان دکن به شمار می‌روند که بعد از قیام مسلمانان به رهبری شخصی به نام اسماعیل مَخ، بر ضد محمد بن تغلق پادشاه دهلی در دکن حکومت کردند. قلمرو بهمنیان بیشتر در دوران فرمانروایی سلاطین این خاندان، فلات دکن محمد بود (خواجه جهان، ۱۹۴۸: ۳/ ۱۸۳۲). یکی از مورخان معاصر، در این خصوص بر این باور است که دکن در جنوب هندوستان و از قرن هفتم هجری در زمان سلطان علاءالدین خلجی، به تدریج مورد توجه حکومت‌های اسلامی شمال هندوستان قرار گرفت و برای فتح آن اقداماتی صورت پذیرفت. اما در دوران سلطان محمد، این شهر به قلمرو و دولت او پیوست و درحوزه قدرت وی قرار گرفت. این منطقه که سالیان بعد، «حسن کانکو» آن را به قلمرو بهمنیان تبدیل کرد، در عصر ۱۸۰ ساله حکومت آن‌ها مرزهای متغیری داشته است (جعفریان، ۱۳۸۷: ۵۷۲).

سپس حکومت نظام‌شاهیان در هندوستان، با اجرای مراسم شیعی و قراردادن عالمان شیعه در مناصب کلیدی، مذهب تشیع را به گونه شایسته‌ای معرفی کردند؛ چنان‌که حیدرآباد هندوستان هم‌اکنون از مراکز مهم برای حضور شیعیان محسوب می‌شود.

۳-۳- بازرگانان مسلمان

در منابع تاریخی نقل شده است که دین اسلام بعد از تثبیت آن در شبه‌جزیره عربستان، با اهتمام و کوشش‌های تاجران مسلمان در مناطق شبه‌قاره هند گسترش یافت و از مناطق نخستین این بلاد که فضای اسلامی داشته است، سواحل جنوبی و غربی به‌ویژه نواحی مالایا، خلیج کابیل، گجرات، دکن و شهر سیلان بوده است (بروجردی، ۱۳۷۲: ۲۲).

ظهور تشیع با چهره آشکار خود در هندوستان، از شهر «گجرات» آغاز شده است. عامل اساسی طلوع تشیع در این منطقه، در سایه روابطی بود که میان عرب‌ها و هندی‌ها در دوران جاهلیت وجود داشت. زمانی که خورشید اسلام در *جزیره العرب* طلوع کرد، این روابط ثابت ماند و رشته آن، با برافراشته شدن پرچم مذهب اهل بیت (ع) در هندوستان استوار شد (مظفر، ۱۳۸۴: ۳۲۰).

یکی از نویسندگان بر این عقیده است که از یک قرن، مسلمانان در سواحل «مالابار» سکونت داشته‌اند. مردم نیز آنان را به‌عنوان تاجران، مورد احترام قرار می‌دادند و امکاناتی برای رفاه و آسایش آنان فراهم می‌کردند. مسلمانان مهاجر به تدریج در آن دیار دارای املاک و زمین شدند و در پیشرفت و ارتقای دین تبلیغ کردند. آنان مورد احترام بومیان بودند، زیرا مانند مسیحیان شامات، از مملکت خویش رانده نشده بودند؛ بلکه آنان با شعور و شور مذهبی به هند آمده بودند (چند، ۱۹۹۵: ۷۴). رابطه بازرگانی ایران و هند، سابقه تاریخی چندین هزار ساله دارد. بازرگانان ایرانی فراوانی در ادوار مختلف تاریخی به هندوستان می‌رفته‌اند و در این سرزمین ساکن می‌شده‌اند. همچنین تعداد زیادی از هندیان، در ایران به تجارت مشغول بوده‌اند؛

چنان‌که در زمان صفویه حدود دوازده هزار تن از بزرگان هندی، در اصفهان و بندرعباس تجارت می‌کردند. در قرون وسطی نیز بازرگانان زیادی از چین و ایران و نواحی دیگر به هند می‌آمدند (پرغو، ۱۴۰۰: ۶۵).

۳-۴- حضور عالمان و مبلغان دینی

از عوامل ترویج آموزه‌های شریعت اسلام و خاندان رسول خدا (ص) در هند، حضور روحانیون متعهد و برجسته در این مناطق بوده است که این عالمان وارسته با اهداف فرهنگی و مذهبی به شبه‌قاره هند عزیمت کرده و پرچم اسلام را در اهتزاز داشتند. آنان در برخی از شرایط به دلیل موقعیت امنیت و سیاسی، با عناوین دیگری مانند بازرگان و سفرهای اجتماعی وارد هندوستان می‌شدند و با حضور در میان مردم و تعامل نیک با آنها، به تبلیغ باورهای مذهبی همت می‌گماشتند و در راه رسیدن به مقاصد ایمانی خویش مجاهدت‌های گسترده‌ای روا می‌داشتند. برخی از این عالمان به دلیل نفوذ کلام و تأثیرگذاری عقیدتی در جامعه مردمی هندوستان، شهرت و آوازه جهانی یافته‌اند و فراتر از عصر خویش، به رسالت دینی در میان مردم پرداخته‌اند که از جمله آن ستارگان هدایت و درخشان آسمان علم و بصیرت‌افزایی، می‌توان به شاه طاهر حسینی قزوینی، میر محمد مؤمن استرآبادی، قاضی نورالله شوشتری و علامه میر حامد حسین در قرن سیزدهم و شانزدهم اشاره کرد که در سایه تکاپوی وافر آنان، مذهب اهل‌بیت (ع) و نام مقدس ائمه طاهرین (ع) و نیز مراکز فرهنگی و مذهبی، در شبه‌قاره هند گسترش یافت و جاودانه شد (افندی اصفهانی، ۱۴۰۱: ۲۶۵/۵). آنان مرزهای فکری و معنوی مردم در زمان حیات خویش بودند و معارف توحیدی و آموزه‌های ائمه طاهرین (ع) را با استدلال‌های عقلی، منطقی و اندیشه‌های اعتقادی به مردم ابلاغ می‌کردند. در سایه همت بلند و تلاش وافر عالمان خدوم و تلاشگر در هند بوده است که بسیاری از مردم، توفیق راهیابی به دین اسلام را یافته و به تدریج از مدافعان شریعت محمدی به شمار می‌رفتند.

بنابراین تاریخ حیات فکری شیعیان در هند، افزون بر عوامل دیگر، مرهون کوشش علمای شیعی بوده است که احیاگر آموزه‌های اهل‌بیت (ع) در مناطق مختلف هندوستان بوده‌اند.

۴- میر حامد حسین و ترویج مذهب اهل‌بیت (ع)

حضور عالمان دینی در جهان اسلام موجب استواری و گسترش اعتقادات و انسجام فکری و هدایت مردم به مکتب سعادت‌بخش اسلام بوده است. آنان با دشواری و تحمل ناملایمات، زمینه‌ساز امت واحده و دعوت به تمدن اسلامی و شعائر انقلابی در عصر خویش بوده‌اند و در همین راستا مردم را از شکاف و فراقکنی و غوطه‌ورشدن در مظاهر دنیوی، نجات می‌دادند. میر حامد حسین، از عالمان قرن سیزدهم هجری است که در عصر حیات او، استعمارگران و معاندان اسلام، تلاش‌های فراوانی در جهت دست‌یافتن به اهداف مسموم و ظالمانه خود داشته‌اند؛ اما میر حامد حسین در آن زمان توانسته نقش کلیدی در به هم زدن دسیسه‌های دشمنان داشته و در گسترش مذهب امامیه در شبه‌قاره هند، با نگاه عمیق و ژرف‌گرایانه به معارف اسلام، اثر بزرگی در این میان گذاشته و به توفیقات سترگ و جاودانه‌ای نائل شود. در ادامه به نقش این منادی فرهیخته در اشاعه مذهب اهل‌بیت (ع) در هندوستان اشاره می‌شود.

ایشان از خاندانی بااصالت و ریشه‌دار و از سادات موسوی با ۲۳ واسطه به امام موسی بن جعفر (ع) می‌رسد. او در سال ۱۲۴۶ هجری قمری در شهر میره لکهنو هند به دنیا آمد. جد بزرگوار ایشان، سید محمد حسین معروف به سید الله کرم (۱۱۸۱ ق) که در استنساخ قرآن و کتب اهتمام داشته است، آثاری به خط وی در کتابخانه ناصریه لکهنو موجود است (میر حامد حسین، ۱۳۶۶: ۱۹/۱) و پدر ایشان، سید محمدقلی موسوی هندی (۱۲۸۶ ق)، کتاب «تشیید المطاعن» را در رد باب مطاعن کتاب «التحفة الاثنی عشریه» نوشته است و برادرانش همه از بزرگان علم و دانش بوده‌اند (همان: ۲۵). به همین سبب این خاندان، هم مورد توجه مردم هندوستان و هم مؤثر در ترویج دین مبین اسلام بوده‌اند. در این بین، شخصیت و آثار قلمی و

علمی و اعتقادی و خدمات سترگ میر حامد حسین، تأثیرگذارتر در تبیین و ترویج اسلام و معارف اهل‌بیت (ع) و گرایش برخی از هندوها به شریعت محمدی در شبه‌قاره هند بوده است (حسینی اشکوری، ۱۳۹۲: ۸۴). در ادامه به برخی از ویژگی‌های تأثیرگذار ایشان در ترویج مکتب اهل‌بیت (ع)، غیر از بزرگواری خاندانش اشاره می‌شود:

۴-۱- نگارش کتاب‌های علمی و کلامی

از جمله تلاش‌های متعهدانه دانشمندان اسلامی در زمان حیات مبارکشان، تألیف و نگارش کتاب‌هایی است که از این طریق، آموزه‌های وحیانی اسلام را ترویج می‌کردند و مسلمانان را نسبت به معارف توحیدی، آگاهی داده و هدایت می‌کردند. میر حامد حسین، از دانشوران مسئولیت‌شناسی بوده است که با مجاهدت‌های گران‌سنگ خویش توانسته است عقیده حق و معارف بلند اسلامی را در شبه‌قاره هند گسترش بدهد و فروغ فروزنده تشیع را شکوفا و بالنده کند. وی مذهب امامیه را با وسعت دید و نظر علمی عمیق و فراگیر و با منطق و استدلال و تتبع همه‌جانبه، به پیروان مکتب اسلام معرفی کرده است و مشعل علم و تقوا و اعتقادات دینی مذهب شیعی را با تلاش‌های مضاعف، فروزان نگه داشته است و از خود، آثار گران‌سنگ و تألیفات درخور اهمیتی را به یادگار نهاده است.

ویژگی‌های مکتوبات ایشان را می‌توان در دو محور عمومی (در همه نوشته‌ها) و اختصاصی (بیشتر در ردیه‌ها) مورد بحث و بررسی قرار داد.

اما اختصاصاتی که در تمامی نوشته‌های ایشان روشن است: نگرش وسیع و قدرت علمی وی، عمیق‌بودن کتاب‌های او و نیز تتبع همه‌جانبه آن، مستند، مستدل، منطقی، وزین، عالمانه و غیر قابل‌خدشه است. قدرت علمی این عالم گران‌سنگ در تمامی محتوای کتاب «عبقات الانوار» به گونه‌ای شایسته نمایان است. برای مثال، در یک شرایط، دلالت حدیث ثقلین را به ۶۶ مورد عرضه داشته است (هندی، ۱۳۶۶: ۸۳/۹) و در موقعیت دیگری، تخطئه ابن قیم جوزی پیرامون دلالت روایت مذکور را به ۱۶۵ دلیل محکم پاسخ داده است (رک. عبقات، ۱۳۶۶، ج ۲: ۵۲۶). یا در گزارش دیگری درباره کتاب «تخفیه اثنا عشریه» مبنی بر اینکه عترت مفهوم آن اقارب است که لازمه آن واجب‌الاطاعه بودن همه نزدیکان پیامبر (ص) است، با ۵۱ استدلال پاسخ می‌دهد.

افزون بر این باید گفت میر حامد حسین هرگاه وارد مباحث علمی می‌شود، تمامی جهات و جوانب قابل‌بحث آن را مد نظر قرار داده و حق تحقیق و تتبع را نسبت به موضوع، با واکاوی شایسته‌ای ادا می‌کند و مطالعه‌کننده را از مراجعه به کتب و مصادر دیگر بی‌نیاز می‌سازد. تتبع ایشان و انصاف وی در تحقیق، به این ختم نمی‌شود، بلکه کلمات صاحب **تخفیه** اثنا عشریه و استدلالات وی را از سایر کتب او و حتی کلمات اساتید وی همچون پدرش شیخ ولی‌الله بن عبدالرحیم و خواجه نصرالله کابلی -صاحب کتاب صواقع موبقه که در حقیقت **تخفیه** اثنا عشریه برگردان فارسی این کتاب است- و سایر مشایخ و بزرگان اهل سنت، نقل کرده و پاسخ می‌دهد.

اما ویژگی ایشان که در پاسخ‌های علمی او بیشتر درخور اهمیت است:

الف) آگاهی کامل به مبانی آموزه‌های دینی و امامیه: که سبب شده کتاب‌های ایشان خصوصاً در اعتقادات و امامت‌شناسی به‌عنوان مرجع در دسترس تمامی علما و فقهای بزرگ قرار بگیرد که فقهای زیادی به عظمت و بی‌بدیل‌بودن آن اعتراف کرده‌اند. میرزای بزرگ، میرزا محمد حسین شیرازی، در وصف کتاب ارزشمند عبقات الانوار چنین می‌نگارد: «من در کتاب شما مباحثی ارجمند مشاهده کردم و نسیم خوش تحقیقاتی که شما در تدوین این کتاب استفاده نمودید، بر هر مشکل پرورده

برتری دارد. عبارتهای علمی در کتاب شما، مهم‌ترین دلیل بر تسلط و آگاهی لازم شما در این عرصه است. این کتاب از سرچشمه‌های فکری شما نشئت گرفته است و با هنرمندی و دست توانای جناب‌عالی که سمبل و نماد تقوا و اخلاص است، تألیف یافته است» (همان: ج ۱/ ۱۲۳۶).

شیخ زین‌العابدین مازندرانی، حاج میرزا حسین نوری، صدرافاضل دهدشتی، شریف‌العلماء خراسانی، شیخ الشریعه اصفهانی، حاجی میرزا ابوالفضل تهرانی، حاج سید اسماعیل صدر و حاج آقا میر قزوینی، از جمله عالمان بزرگی هستند که در نامه‌های مختلف، از میر حامد حسین تقدیر کرده و خدمات وی را در تألیف این کتاب ستوده‌اند.

مرحوم محمدرضا حکیمی -از نویسندگان برجسته- در ستایش کتاب عبققات الانوار معتقد است که این کتاب، یک کتاب عظیم است. آن اقیانوس بی‌کران و آن دریای ژرف این کتاب است که در دیگر آفاق بشر و فرهنگ ملت‌ها نیز همانند ندارد. هرچه دانشمندان و عالمان بزرگ درباره آن گفته‌اند و هرچه سپس بگویند، حق آن است. کتاب عبققات با مجلداتش، یکی از والاترین نمونه‌های کار خرد انسانی و مسئولیت بشری است، و یکی از ارجمندترین سندهای هدایت و ارشاد (حکیمی، ۱۳۵۹: ۱۲۸).

ب) **زمان‌شناسی میر حامد حسین:** وی در شرایطی قرار گرفته بود که دشمنان امامیه کتاب‌هایی علیه شیعه می‌نوشتند. برای مثال، حیدرعلی فیض‌آبادی کتاب «منتهی الکلام» را در رد امامیه نوشت و آن با تبلیغات فراوان نشر و گسترش یافت؛ به گونه‌ای که عرصه بر مردم آن عصر تنگ شد. از سوی دیگر، مخالفان ادعا می‌کردند که شیعه قادر به پاسخگویی مباحث این کتاب نیست؛ تا آنجا که نویسنده کتاب می‌گفت: اگر اولین تا آخرین شیعه جمع شوند، نمی‌توانند پاسخ کتاب مرا بنویسند. از سوی دیگر، عالمان برجسته شیعی هندوستان از جمله «سلطان العلماء» و «مفتی سید محمد عباس تستری» و دیگر اندیشمندان اسلامی به سبب اوضاع خاص سلطنت و ملاحظات دیگر، امکان پاسخ را نداشتند. در این شرایط بود که میر حامد حسین وارد میدان شد. کتاب او، «استقصاء الافحام فی نقض منتهی الکلام» در مدت شش ماه نگاشته شد (همان، مقدمه عبققات الانوار، ص ۳۵). میر حامد حسین پس از آن به تألیف کتاب «شوارق النصوص» اقدام کرد و بعد از آن به تدوین کتاب سترگ «عبققات الانوار» مبادرت ورزید که تا پایان ایام حیات خویش، در امر تحقیق و تصنیف آن همت گماشت (همان، مقدمه عبققات الانوار، به نقل از کشمیری).

زمان‌شناس بودن یکی از شاخصه‌هایی است که عالمان بزرگ با آن شناخته می‌شوند. در زمانی که دشمن، مبارز بطلبد و علما و بزرگان به دلیل مسائلی سکوت کرده باشند، یک شخصیت با شجاعت مثال‌زدنی، جواب‌دادن را در آن زمان بحرانی تقبل می‌کند و چنان رديه‌ای ناب و کامل به شبهات آنان می‌دهد که نتوانند حرفی بزنند. معلوم است که چنین شخصی مورد توجه همگان -از دوست و دشمن- قرار خواهد گرفت و مرجع علمی محبان اهل بیت (ع) خواهد شد. او موجب سرفرازی پیروان دین اسلام است و سینه به سینه کلمات نغز ایشان پراکنده می‌شود.

ج) **جامع‌نگری و بصیرت عمیق:** با اینکه رديه‌های بی‌شماری بر کتاب «تَحْتِ اثْناعشریه» عبدالعزیز دهلوی نوشته‌اند، هیچ‌کدام به جامعیت و عظمت و مشهوری کتاب «عبققات الانوار» نیست. با اینکه عبققات الانوار، از بین دوازده باب، فقط به باب هفتم جواب داده است، عمیق و گسترده و همه‌جانبه جواب داده است و می‌توان گفت آن، **دایرةالمعارف** در امامت‌شناسی است و مرجع همه کتاب‌های امام‌شناسی.

صاحب «تَحْتِ اثْناعشریه»، باب هفتم را دو بخش کرده است: بخش اول شامل آیاتی است که با آنها بر امامت حضرت امیر (ع) سندیت می‌ورزند (وی به نقل ۶ آیه اکتفا کرده است). بخش دوم شامل پرداختن به احادیثی است که برای اثبات ولایت و

امامت گزارش شده است (وی فقط ۱۲ روایت را مطرح کرده است). میر حامد حسین به همین باب می‌پردازد و از ارائه پاسخی به یازده باب دیگر منصرف می‌شود؛ اما چنان رديه‌ای بر این باب می‌نگارد که والاترین کتاب در باب امامت‌شناسی شناخته می‌شود. با اینکه تتبع بیش از حد، جامع‌نگری و همه‌جانبه‌بودن، قدرت استدلال و نیز منصفانه بحث کردن ایشان، سر تعظیم و تسلیم هرکس را به دنبال دارد و او را وادار به تأیید کلامش می‌کند، نکته اساسی، در انتخاب موضوع و بزنگاه مسئله است. ایشان می‌داند نقطه ضعف خصم در چیست؛ آنان امامت را درک نکرده‌اند و همه مشکلات از جهل آنان است و این روشنگری باعث می‌شود نکات زیادی برای آنان و مردمانی که ناآگاهانه از آنها تقلید می‌کردند، واضح شود و نکات کور و نکته‌هایی که به آنان گفته نشده، آشکار شده و گره‌های فراوانی برای آنان باز شود و به اهمیت فارق بین امامیه و خصم (مسئله امامت‌شناسی)، واقف شوند.

ردیه‌های میر حامد، شیوه خاصی دارد که هم تأثیرگذار است و هم محتوایی ژرف دارد که لازم است به برخی از آنها اشاره شود:

- ۱- کلام خصم را به گونه‌ای شایسته گزارش کرده و در این عرصه نقل به معنا در محتوای آن نمی‌کند.
  - ۲- واکاوی عمیق و فراگیر: در حوزه پژوهش که اقدام می‌کند، تمام ابعاد آن را مورد بررسی همه‌جانبه قرار می‌دهد. بنابراین سخن دیگران را با سه دلیل ابطال نمی‌کند، بلکه با عنایت به همه جوانب، به گونه‌ای دلیل و مدرک ارائه می‌کند که استدلال طرف مقابل را از پایه و اساس، پاسخ علمی می‌دهد.
  - ۳- رد مخالفان با کلام آنان: نویسنده عقبات در پاسخ به سخنان دیگران، به کلمات خود نویسنده در جای دیگر کتابش یا به کتاب پدرش یا نوشته‌های سایر عالمان پاسخ متقن ارائه می‌کند.
  - ۴- رعایت آداب مناظره و قواعد بحث: پیوسته در اقدامات خود، به آموزه ادب اسلامی اهتمام داشته و حتی شخص مقابل خویش را با لقب «شاه صاحب» مخاطب قرار می‌دهد.
- د) شبهه‌شناسی و جواب کامل به آنان:** از ویژگی‌های عالمان متعهد و مدافعان مکتب اسلام، این است که به شبهات دین و سؤالات مطرح زمان خویش با بصیرت و معرفت عمیق پاسخ لازم را ارائه می‌کنند و مردم را با حقایق اسلام ناب آشنا می‌سازند. میر حامد حسین هندی به عنوان مشعل حماسه حق و پاسدار دین و فضیلت، به شبهات عصر حیات خویش پاسخ‌های مستدل و حکیمانه می‌دهد. از این رو، ایشان نسبت به شبهاتی مثل حجیت خلافت یا متأثر شدن برخی از نواندیشان از فرهنگ استعمار در شبه‌قاره و شبهات دیگر که باعث می‌شود جوانان ناآشنا به مسائل دقیق اسلام، دچار ایستایی و رکود شوند، احساس مسئولیت شدید داشته و در این موارد نوشته‌های گران‌بهای دارد. مثلاً در «رد انگاره‌های خلافت» یا در «تأثیرگذاری فرهنگ استعمار بر مسلمانان» یا در «شبهاتی در اندیشه امامت و رهبری»، به روشی خاص وارد بحث شده و دارای روش و تفکرات برجسته و خاص علمی بوده است. اگر از این زاویه برای مثال به کتب «عقبات» و «استقصاء الافحام» نگاه شود، عظمت علمی و از آن مهم‌تر، توانایی و قدرت ایشان در شناخت شبهه به چشم می‌خورد؛ یعنی ایشان بزنگاه مشکل را فهمیده، اساس شک و شبهه را درک کرده و به مسئله مشکل‌ساز می‌پردازد. او همانند دکتر و طبیب حاذقی است که از روی درد مریض، به بیماری او پی می‌برد و همان را درمان می‌کند. این مسئله عیب‌شناسی آن‌قدر در جامعه اهمیت دارد که حاضر هستند هزینه زیادی برای تشخیص مشکل و عیب پردازند و این مسئله در مباحث دین‌داری و هرآنچه هویت اصلی انسان را شکل می‌دهد، گران‌بها تر خواهد بود. بنابراین شبهاتی که تمام شخصیت انسان را به باد دهد، اگر دقیق شناخته نشود، مسیر انسان عوض خواهد شد و به تباهی و گمراهی منجر می‌شود. این ویژگی را می‌توان از وصیتی که او به پسرش کرده استنباط کرد. ایشان می‌فرماید: فرزندم، اگر بر تو بیماری سختی عارض شد، در معالجه آن کوتاهی نکن. بلکه در درمان اساسی و کندن ریشه آن اقدام کن؛ زیرا برخی سهل‌انگاری‌ها ضررهای بزرگی را به دنبال دارد که جبران آن ممکن نیست (ظهیری، بی تا: ۴۴).

عبقات الانوار فی مناقب الأئمة الاطهار، از جمله آثار جاودانه و شایسته علامه میر حامد حسین است. این کتاب به‌عنوان منبعی فاخر و شایسته در فلسفه امامت و ابعاد آن از منظر امامیه، مستدل به آیات و روایات به شمار می‌آید. هدف و انگیزه ایشان از نگارش این *دائرة المعارف* اسلامی، روشنگری و بیدارسازی مردم و دفاع از مذهب تشیع بوده است. این کتاب در دو بخش تدوین شده است. بخش اول این کتاب در بحث و بررسی و اثبات دلالت آیاتی از قرآن کریم در باب جایگاه امامت است. آیاتی که در این بخش مورد تحلیل و کاوش علمی قرار گرفته‌اند، شامل برخی از آیات ولایت، تطهیر، مباحله و پاره‌ای دیگر از آیات است. بخش دوم آن به بررسی احادیث وارده در خصوص امامت ائمه طاهرین (ع) و پاسخ به شبهاتی که نویسنده کتاب «*تحفة اثنا عشریه*» مطرح کرده است اختصاص می‌یابد.

علامه امینی، در عظمت و همه‌جانبه‌بودن عبقات می‌نویسد: میر حامد حسین، حدیث غدیر و اسناد و متواتر بودن و معنای حدیث را در دو جلد بزرگ جمع‌آوری کرده است و این دو جلد، از مجموعه کتاب بزرگ او «عبقات - شمرده می‌شود (امینی، ۱۹۹۵: ۱/ ۱۵۷)». صاحب «الغدیر»، در جلد ششم نیز به تجلیل از نویسنده عبقات الانوار اشاره کرده است. «علامه میر حامد حسین، در تدوین کتاب عبقات الانوار، رنج‌ها و سختی‌های فراوانی را متحمل شد تا با بهره‌مندی کتاب‌های معتبر اهل سنت، به اثبات امامت ائمه طاهرین (ع) مبادرت نماید. وی در این کتاب از منابع اصیل اهل سنت مانند الصحاح الستة و شروحها، کتاب السنن، الموطأ و شروحه، کنز العمال، تفسیر بن کثیر، کشف زمخشری و روح المعانی و از کتاب‌های فقهی و اصولی همچون المبسوط سرخسی، نیل الاوطار شوکانی، *نهایة الاصول* فخر رازی، المختصر ابن حاجب، و الاصول سرخسی و منابع تاریخی اهل سنت مانند مروج الذهب مسعودی، تاریخ ابن خلدون، تاریخ ابن اثیر و سایر کتب استفاده نموده است» (همان).

کتاب دیگر میر حامد حسین که پاسخگوی شبهات کتاب «*منتهی الکلام*» است، «*استقصاء الافحام* و استیفاء الانتقام فی نقض منتهی الکلام» نام دارد. این کتاب از میر حامد حسین، به زبان فارسی و در پاسخ به «*منتهی الکلام*» در سه جلد در لکهنو به رشته تحریر درآمده است. در این کتاب او به اثبات وجود امام عصر (عج)، عدم تحریف قرآن و پاره‌ای از اصول و فروع دین و موارد علمی مورد اختلاف عالمان فریقین و دیدگاه‌های آنان و اثبات دیدگاه مورد اجماع با استدلال و منطق پرداخته است (امین، ۱۴۰۳: ۴/ ۲۸۱). عالم فرهیخته آیت الله میلانی این کتاب را تلخیص کرده و نام کتاب نفیس خود را «*استخراج المرام من استقصاء الافحام*» نهاده است. این کتاب در چهار باب و خاتمه سامان یافته است. باب اول: مسائل اعتقادی. باب دوم: تفسیر و مفسرین. باب سوم: صحاح سته و اصحاب آن‌ها. باب چهارم: ائمه مذاهب اربعه. مبحث خاتمه این کتاب تحقیق به حدیث حوض و احادیث منقول از ائمه اهل البیت (ع) درباره صحابه اختصاص دارد.

۴-۲- تربیت شاگردان

از خدمات ستودنی مجاهد یگانه، میر حامد حسین هندی، تربیت شاگردان فراوانی است که هرکدام از آنان در شبه‌قاره هند، نقش ممتازی در اشاعه مذهب اهل بیت (ع) ایفا کرده‌اند و معارف نورانی اسلام را توانسته‌اند به گونه شایسته در میان مردم عصر خویش گسترش بدهند. وی آن شاگردانی را تربیت کرد و در علم‌آموزی آنان کوشید که آن شاگردان در کنار استاد، پرورش یافته و نشانه او هستند. آنان به‌عنوان مبلغان راستین و چهره‌های ماندگار شریعت حیات بخش اسلام بودند که در سایه کوشش‌های مخلصانه آنان، مذهب شیعه اثنا عشری در هندوستان مطرح شده است.

از شاگردان وی می‌توان به فرزندش سید ناصر حسین موسوی (۱۲۸۶-۱۳۶۱) ملقب به شمس العلماء اشاره کرد. ایشان یکی از بزرگ‌ترین دانشمندان شیعه در دیار هند و مرجع اهالی آن سامان بوده است و مراتب علمی خود را در محضر والد بزرگوارش تحصیل کرده و در تمامی فضایل و کمالات نفسانی، یگانه بوده است. او بر کتاب عبقات الانوار پدرش شرحی نوشته است و اثبات رد الشمس و اسباغ النائل و دیوان خطب، دیوان الشعر، المواعظ و نفحات الازهار فی فضائل الأئمّه الاطهار علیهم السلام، از آثار اوست. ایشان شاگرد و فرزند شایسته برای میر حامد حسین است و پدرش بزرگوارش به او وصیت می‌کند و می‌نویسد: «فرزندم، بر تو باد بر اینکه نماز و روزه و حج مرا دوباره ادا نمایید. زیرا اعمالی که انجام می‌دهم، امید ندارم درست باشد. اگر مقدور است که این‌ها را انجام بدهی، خوب است که در این امر معنوی اهتمام و تلاش داشته، اما نسبت به این درخواست احساس پشیمانی می‌نمایم؛ زیرا عملی را که بر من واجب بود، خوب انجام ندادم و هم‌اکنون وصیت می‌کنم به دیگری که برای خویش و نیز برای من آن را انجام دهد» (ظهیری، بی‌تا: ۳۸).

از شاگردان دیگرش می‌توان از برادر ارجمندش سید سراج حسین موسوی، و قاضی کرامت حسین (۱۲۶۹-۱۳۳۵ ق) نویسنده کتاب «فقه اللسان و علم الاخلاق»، سید تصدق حسین موسوی (۱۳۴۸-۱۳۶۳ ق) نویسنده کتاب «نورالعین فی ترجمه ابصار العین فی انصار الحسین»، سید غلام حسین کتتوری (۱۲۴۷-۱۳۳۷ ق) شوهر خواهرش و مؤلف «انتصار الاسلام» (در ۳ جلد)، سید عباس رضوی جارچوی (۱۲۴۰-۱۳۴۵ ق)، نگارنده کتاب کشکول عباسی، حسام عباسی و میرزا علی کشمیری لکهنوی (۱۳۰۹ ق) نویسنده کتاب «نجوم السماء» و... نام برد (آزاد کشمیری، ۱۳۸۲: ۱/ ۱۹۲). حضور هرکدام از این عناصر علمی، برکت سترگی است که در جهان اسلام به یادگار مانده است.

۴-۳- ایجاد کتابخانه ناصریه

در روند تاریخی نفوذ طریق شیعی در شبه‌قاره هند، عوامل فراوانی در اشاعه معارف اهل بیت (ع) تأثیرگذار بوده‌اند. از مهم‌ترین عناصر در گسترش معارف بلند اسلامی در این زمینه، وجود عناصر انسانی و احداث مدارس و مراکز فرهنگی و مذهبی بوده است. میر حامد حسین و خاندان وی از جمله عالمان ارزشمندی هستند که از آغاز سده سیزدهم به ایجاد کتابخانه همت گماشتند. این کتابخانه به تدریج از جمع‌آوری کتب شیعه و اهل سنت استوار شده است. مؤسس کتابخانه ناصریه، سید محمدقلی موسوی هندی (۱۱۸۸-۱۲۶۸ ق) مشهور به علامه کتتوری پدر میر حامد حسین بوده که مؤلف کتاب‌هایی در معارف اسلامی است (خواجه پیری، ۱۳۶۷: ۱۸۹-۱۹۰). به گفته صاحب «الحیة»، خاندان میر حامد حسین از آغاز قرن سیزدهم قمری به تأسیس کتابخانه همت گماشتند (حکیمی، ۱۳۸۶: ۱۳۵). این کتابخانه در لکهنو واقع است و بودجه دولتی دارد (انصاری قمی، ۱۳۹۰: ۲۰۲).

پس از درگذشت پدر، سکان‌داری کتابخانه بر عهده میر حامد حسین قرار گرفت. ایشان به توسعه کتابخانه مبادرت ورزید و با همکاری برادرش اعجاز حسین نویسنده کتاب «کشف الحجب»، برای دستیابی کتاب‌های مورد نظر، به بیشتر کشورهای اسلامی سفر کردند و با خرید منابع فراوانی بر غنای آن افزودند. میر حامد حسین نامه‌هایی درباره فراهم کردن کتب اسلامی به اندیشمندان سایر مناطق نوشت و تا جایی که ممکن بود، تلاش و اهتمام در تهیه اصل نسخه‌ها داشت و اگر امکان‌پذیر نمی‌شد، افرادی را برای نسخه‌برداری به محل نگهداری کتاب اعزام می‌کرد. پس از درگذشت میر حامد حسین، تولید کتابخانه به فرزندش ناصر حسین ملقب به ناصرالمله رسید و در دوره او کتابخانه تغییرات اساسی کرده و رونق دوچندان یافت؛ از این رو به ناصریه مشهور شد (همان: ۱۹۰).

صاحب «اعیان الشیعه» تعداد کتاب‌ها را بیش از سی هزار کتاب خطی و چاپی می‌شمارد (امین، ۱۴۰۳: ۳۸۱) و آقا بزرگ تهرانی نیز از حدود سی هزار جلد کتب خطی و چاپی خبر داده است که از آثار و کتب نفیس اسلامی به شمار می‌روند (آقا بزرگ تهرانی، ۱۴۰۴: ۱/ ۳۷۴). میرزا احمد کاظمینی تعداد کتب را بیش از چهل‌ویک هزار ذکر کرده است (کاظمینی، بی‌تا: ۴۲). این کتابخانه در لکهنو بازسازی شده است و مکانی برای اهل علم و فضیلت جهت فعالیت‌های علمی به شمار می‌آید. علامه امینی بر این باور است که در دوران حیات خویش، در جهان اسلام کتابخانه‌ای که دارای چنین آثار ارزشمند و کمیابی باشد، ندیده است (غفرانی، ۱۳۸۷: ۱۹۲) و ایشان در آماری که ارائه کرده، تعداد کتب خطی و چاپی این کتابخانه را سیصد و دو هزار جلد ذکر کرده است (صادقی، ۱۳۸۵: ۳۵) که حدود پنج هزار نسخه از کتاب‌های آن خطی و اکثر آن نادر است. به گفته محمد سعیدالملّه فرزند ناصر حسین، میر حامد حسین برای تهیه نسخه‌ای از کتاب «الرد علی المتعصب العنید» که در کتابخانه مصر بود، با میرزا حسین نوری مکاتبه کرد و پس از حدود بیست سال موفق به تهیه آن شد (خواجه پیری، ۱۳۶۷: ۱۹۰).

پایه‌گذاری این مجموعه فرهنگی، در سایه تلاش‌های ماندگار سید محمدقلی موسوی نیشابوری پدر میر حامد حسین بود و توسعه و غنی‌سازی آن با همت ستودنی میر حامد حسین و فرزندان مکرم ایشان بود. سید ناصر حسین، فرزند میر حامد حسین، نوشته‌های پدر بزرگوارش و اجدادش را جمع‌آوری و ضمیمه نسخ نفیس کتابخانه کرد و پس از درگذشت ایشان، کتابخانه به فرزندان عالی‌مقام وی، سید محمد سعیدالملّه و سید محمد نصیرالملّه رسیده و تحت نظر این دو بزرگوار اداره شده است.

علامه امینی درباره عظمت میر حامد حسین و ارزشمندی کتابخانه وی، در جلد نخستین «الغدیر» در فصل «المؤلفون فی حدیث الغدیر» در موارد متعدد سخن گفته است و اقدام ایشان را از کوشش‌های مؤثر آن عالم مجاهد در راستای احیای مذهب امامیه می‌داند (امینی، ۱۹۹۵: ۱/ ۲۶۵).

۵- نتیجه‌گیری

میر حامد حسین از عالمان برجسته‌ای است که در گسترش معارف دین در شبه‌قاره هند، خدمات ماندگار و جاودانه‌ای داشته و در این عرصه از توفیقات شایسته‌ای برخوردار بوده است. وی با نگارش کتاب‌های کلامی و اعتقادی، به‌عنوان یکی از مدافعان مذهب آل‌الله و تعالیم حیات‌بخش اسلام به شمار می‌رفت. کتاب‌های ایشان در گرایش مردم به آموزه‌های دین، مؤثر و راهگشا بوده است. اندیشمندان اسلامی بر این موضوع در تألیفات خویش اذعان داشته‌اند و نقش حیاتی و بنیادین ایشان را در دفاع از مرزهای عقیدتی و استحکام بخشیدن به این عرصه ستوده‌اند.

در وصف تلاش‌های نویسنده کتاب «عبقات الانوار»، همین کافی است که استواری و قوام مذهب اهل‌بیت (ع)، در سایه‌سار مجاهدت‌های پایدار این عالم دینی و برخی از مبلغان تلاشگر در هندوستان رواج یافته است. در همین عرصه وی توفیقات درخور توجهی داشته است که از جمله اقدامات بایسته ایشان، نگارش آثار گران‌سنگ و تألیفات علمی وی بوده است که این کتاب‌ها نقش کلیدی در ترویج معارف و حیانی قرآن و عترت نبوی داشته است. همچنین تربیت شاگردان و احداث کتابخانه ارزشمند ناصریه و پاسخگویی به شبهات دینی و دفاع از مرزهای ایمانی مردم، از اقدامات اساسی‌ای است که در پرتو کوشش‌های فرهنگی و مذهبی او، مسبب گسترش و نهادینه‌سازی مذهب اهل‌بیت (ع) در هندوستان شده است.

بنابراین می‌توان دریافت که میر حامد حسین از متکلمان نامدار جهان اسلام است که سرمایه عمر خویش را در جهت ترویج مبانی فکری اسلام ناب سپری کرده است و نام وی در شمار مرزبانان متعهد حماسه حقیقت‌گرایی در شبه‌قاره هند، جاودانه شده و حضور بالنده و موفقیت‌آمیز این عالم خدوم و تلاشگر، در تعالی و تحکیم معارف اهل‌بیت (ع) و مبانی اعتقادی مذهب شیعی، نقش بسزایی به همراه داشته است.

منابع

- آزاد کشمیری، محمدعلی. (۱۳۸۲). *نجوم السماء فی تراجم العلماء*، تصحیح میر هاشم محدث، تهران: امیرکبیر.
- آقا بزرگ تهرانی، شیخ محمد محسن. (بی‌تا). *الذریعة الی تصانیف الشیعة*، بیروت.
- آقا بزرگ تهرانی، شیخ محمد محسن. (۱۴۰۴). *نقباء البشر فی القرن الرابع عشر*، مشهد.
- ابن اثیر، ابی الفداء عبدالله القاضی. (۱۹۹۵). *الکامل*، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- افندی اصفهانی، عبدالله. (۱۴۰۱). *ریاض العلماء*، قم: کتابخانه عمومی آیت‌الله مرعشی نجفی.
- امین، محسن. (۱۴۰۳). *اعیان الشیعه*، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
- امینی، عبدالحسین. (۱۹۹۵). *الغدیر فی الکتاب و السنه*، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- انصاری قمی، ناصرالدین. (۱۳۹۰). *شخصیت‌شناسی علامه سیدمحمدقلی موسوی لکهنوی*، امامت پژوهی، شماره ۲.
- بروجردی، محمدتقی. (۱۳۷۲). *علل ریشه‌ای درگیری‌های مسلمانان و هندوها*، تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه.
- بلاذری، احمد بن یحیی. (۱۳۶۷). *فتوح البلدان*، مترجم: دکتر محمد توکل، چاپ دوم، تهران: نشر نقره.
- پرغو، محمدعلی. (۱۴۰۰). *نحوه و علل گسترش تشیع در هند*، *مطالعات شبه‌قاره*، شماره ۴۳.
- جعفریان، رسول. (۱۳۸۷). *اطلس شیعه*، تهران: سازمان جغرافیای نیروهای مسلح.
- چند، تارا. (۱۹۹۵). *تأثیر اسلام در فرهنگ هند*، ترجمه علی پیرنا و عزالدین عثمانی، تهران: باژنگ.
- حسین خان، سعادت. (بی‌تا). *ضیاء العین*، شیکاگو: نشر The Open School.
- حسینی اشکوری، سید جعفر. (۱۳۹۲). *اسناد خاندان صاحب‌عبقات*، قم: مجمع ذخائر اسلامی.
- حسینی میلانی، سید علی. (۱۳۸۴). *نفحات الأزهار فی خلاصه عبقات الانوار*، قم: نشر حسینی میلانی.
- حکیمی، محمدرضا. (۱۳۵۹). *میر حامد حسین*، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- حکیمی، محمدرضا. (۱۳۸۶). *میر حامد حسین*، قم: دلیل ما.
- خواجه پیری، مهدی. (۱۳۶۷). *کتابخانه‌های لکهنو*، *مکتوبه*، شماره ۱۸ و ۱۹.
- خواجه جهان، محمود بن محمد. (۱۹۴۸). *ریاض الانشاء*، حیدرآباد دکن.
- رضوی، سید اطهر عباس. (۱۳۷۶). *شیعه در هند*، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
- صادقی، محسن. (۱۳۸۵). *تألیفات شیعه در شبه‌قاره هند*، *آینه پژوهش*، شماره ۹۷.
- صدر، سید حسن. (۱۴۲۹). *تکمله امل الآمل*، بیروت: دارالمورخ العربی.
- صدرالافاضل، مرتضی حسین. (۱۳۷۴). *مطلع انوار*، ترجمه محمد هاشم، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- ضابط، حیدر رضا. (۱۳۷۶). *ادیان و مکاتب*، تشیع در شبه‌قاره هند، *اندیشه حوزه*، شماره ۴.
- ظهیری، محمد جعفر. (بی‌تا). *الدرر السنیه*، قم.
- غفرانی، عبدالله. (۱۳۸۷). *دو سند در پیرامون کتابخانه ناصریه هند*، *سفینه*، شماره ۲۱.

قمی، عباس. (۱۳۲۶). *فوائد الرضویه در احوال علمای مذهب جعفریه*، تهران: انتشارات مرکزی.

کاظمینی، میرزا احمد حسن. (بی‌تا). *ناصرالمله*، نظامی پریس لکهنؤ.

مدرس تبریزی، محمدعلی. (۱۳۹۱). *ریحان الادب*، تهران: انتشارات خیام.

مظفر، علامه محمد حسین. (۱۳۸۴). *تاریخ شیعه*، ترجمه دکتر سید محمد باقر حجتی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

نجاتی حسینی، راضیه. (۱۳۹۵). *نقش علمای شیعه در گسترش تشیع در هند*، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

نهری، جواهر لعل. (۱۳۸۳). *نگاهی به تاریخ جهان*، ترجمه محمد تفضلی، تهران: امیرکبیر.

هندی، میر حامد حسین. (۱۳۶۶). *عبارات الانوار فی اثبات امامت الاطهار*، اصفهان: نشر کتابخانه امیرالمؤمنین.